

A jövő vallása.*

Majdnem húsz éve annak, hogy Erdélynek egyik vidéki városában, az Unitárius Lelkészkör díszülésén, szabadelőadást tartottam a „Vallás jövőjéről“. Reámutattam azokra a veszedelmekre, amelyek a vallást és a vele egybekötött szerves intézményeket kívülről fenyegetik s nem hallgattam el azokat az öröklődő hibákat se, amelyek viszont a belső frontot gyöngítik, ingadozást keltve és elégedetlenséget szítva a „falak között“. — Most is jól emlékszem, hogy a téma annyira magával ragadott, hogy alig s alig tudtam rámondani a megváltó Áment; de mégis csak be kellett végezni valahogy, mert más előadók is következtek s tudvalevőleg a hallgató közönség türelmével nem tanácsos visszaélni. Gondolataimat akkor Emerson nyomán haladva építettem volt fel s nem is volt okom megbánni, mert hiszen ő egyike a XIX. század „Representative“ férfiainak.

Most megfordítom a témát. A vallás jövője helyett a „jövő vallásáról“ kívánok értekezni. S hogy el ne tévedjek a nagy tömkelegben, amely ezzel a kérdéssel kapcsolatban megnyilik előttem, most is vezetőt választok. Még pedig olyant, akit a saját hazája is, az Amerikai Egyesült Államok, elsőrangú vezérszellemnek ismert el még életében. S hogyha az olyan demokratikus polgári államban, mint Amerika, szokásban volna a szentté avatás, most a nyáron történt elhunytja után akár kanonizálhatnák is. Vagy nem ezt jelenti az országos részvét, amely a 93 éves aggastyán csöndes elmulásakor mindenfelé megnyilvánult?! Egymás után sietnek elismerni a legkülönbözőbb körök, írók, tudósok és államférfiak azt a nagy szolgálatot, amelyet ez a gondviselészerű férfiú hazájának és az emberiségnek tett egy áldásteljes, hosszú, munkás és eredményekben gazdag élet folyamán. Ezek a momentán megnyilatkozások nem

* Dr. Charles W. Eliotnak, a Harward Egyetem nemrégiben elhunyt híres Rektorának (1909. július 22-iki) értekezése nyomán.

a köteles udvariasságra vannak alapítva, hanem más meg más szemszögből tekintve a távozónak patriarchális alakját, egyiknek ez, másiknak az a jellemvonás kedves s valamennyiből kialakult egy harmónikus egyéniség, aki kortársainak büszkesége, a jövő nemzedék előtt pedig bizonynyal úgy fog tündökölni, mint az igazi tudásnak, lelki nemességnek és a felvilágosult keresztény hitnek mintaképe.

Dr. Eliotnak jellemző vonása: a lelki egyensúly. Mint az exact tudományok művelője, sokat tud, de mint ember, soha sem felejt el, hogy neki szíve is van s éppen szeretetreméltó szívjósága és keresztényi türelme az, ami őt a szó legszentebb értelmében emberré teszi. Ezért mondja róla egyik tisztelője, hogy ő „az élet művészetének nagymestere“.

Negyven évig volt a Harward Egyetem rektora. Egyik kollégája keresetlen szavakban ismeri el az Eliot-korszak óriási nevelő hatását, ami az egész nagy Commonwealth szempontjából a legfontosabb. Ezt a korszakot a szellemi függetlenség és a csorbítatlan demokrácia jellemzi. Nagy kiváltság, ha valaki az ő kormányzata alatt jutott az egyetemre.

Dr. Gordon, a híres szónok és egyházi férfiú, így nyilatkozik róla: „Nagy szolgálatot tett a hazának, mint kiváló nevelő. Valláserkölcsei életünkre is nagy befolyással volt az ő példája. Kiváló egyéniség, emelkedett szellem, széles látókör, higgadt ítélet, örömteljes és diadalmas élet: ezek jellemzik őt a legjobban. — Mindenkiel csak jót tett; ebben állott legnagyobb öröme.“

Egy bankár az ő megfigyelőképességét csodálja, amiképpen így ír dr. Eliotról: — „Nyilt fej. Gondolatait kristálytisztán fejezi ki, mintha csak élő oraculum volna. Gondolatai lelkesedéssel föltenek el, nevelnek és tetteire buzdítanak. Bátor szószólója szociális vonatkozásban az igazságosság kibékítő eszméjének. Isten atyasága egyúttal az emberek testvériségét is jelenti az ő számára.“

Érdekes volna tudni, hogy mit mond róla a saját papja, akinek a templomában ez a nagy tudós, késő vénségében is, úgy imádkozott, mint egy gyermek. Mintha csak a mi Brassai bácsink lett volna amerikai kiadásban! Nem csoda hát, hogyha ugyanegy témáról értekeznek s mind a

ketten alátámasztják azt az igazságot, hogy a természet-tudós épen úgy lehet hívő lélek, mint akárki más emberfia, mert az alázatos tudás és felvilágosult tiszta hit egymással nem összeférhetetlenek, sőt az ilyen „eclatáns“ esetek tanúsága szerint egymást magyarázzák, egymást kiegészítik. De hát lássuk, mit is mond róla a saját papja, aki maga is Isten kegyelméből való lelkipásztor és író. Dr. Crothers ezt mondja: „Dr. Eliot egész ember. Önmaga a legnagyobb nyereség az amerikai civilizációra. Hatalmas egyéniség: mindig azt mondja, amit gondol; mindig azt gondolja, amit kimond. Egészséges életfelfogás mellett — fegyelmezett lélek. — A nagy amerikai Respublicának első polgára (first citizen), aki bizalommal tekint a jövőbe.“

Jegyezzük még fel, hogy a békemozgalomnak is állandó híve és hathatós munkása volt s egy időben, mint békekövet, hivatalos kiküldetésben világkörüli útra indult s misszióját mindenütt híven teljesítette; kivált a távol Kelet udvarainál maradandó hatást váltott ki az ő határozott, férfias föllépése s emellett nagy lelki finomságra valló tapintata és mindeneket lebilincselő és magával ragadó emberbaráti szeretete. Itt a misszió és az ember — egy test és lélek. Amit magára vállalt, arra a lelkét is reátette... Nagy tudásánál csak mélységes hite volt nagyobb.

A legnagyobb Puritánt, akinek a szava „döntő súllyal birt a Nemzet válságos óráiban“, ennyi oldalról történt előnyös bemutatás után ideje volna talán megszólaltatnunk, hogy ő maga beszéljen mások helyett. Hátha így még jobban megértjük és megismerjük az ő nemesveretű egyéniségét, akinek a társaságában egy félórát eltölteni nemcsak kellemes dolog, hanem egyúttal kész nyereség is. A nyereség, természetesen, a mi oldalunkon van ezúttal is, mert a halhatatlanokkal egy tanácsban ülve, mi magunk is lassanként átalakulunk az ő képükre és hasonlatosságukra, amikor is kétszeresen igaz az ismert szólás-mondás: „similis simili gaudet“. Próbáljuk meg hát az ő szintájukra helyezkedni gondolatban s hallgassuk figyelmesen, hogy mit is óhajt Amerika legnagyobb fia tanítani nekünk a „jövő vallásáról“.

*

A Jövő Vallása: ez a címe annak a közérdekű felolvasásnak, amelyet dr. Eliot 1909-ben, egyetemi rektorságának utolsó évében, a nyári theologiai tanfolyamra egybegyűlt válogatott közönség előtt tartott. Az olvasó előtt méltán úgy tűnhetik fel az egész dolgozat, mint az ő végrendelete, amely egyúttal tanúságtétel, testamentum a vallás örök értékei mellett, amelyeket a haladó idő el nem törölhet és a mesterségesen táplált közöny ki nem irthat.

Röviden érinti a tanfolyam egész anyagát, amely felölelte a vallás, erkölcs, nevelés, egyházkormányzat és a lélektan kérdéseinek egész komplexumát s most ő teszi rá a koronát, amikor a legmagasabb horizont távlatába állítja be mindezeket és besorozza valamennyit a vallás szolgálataiba, amelynek a modern élet tényezői között is az első helyet szánta. Ezenközben olykor súlyos dolgokat is mond; mert a hibákat sohasem igyekszik takargatni. Úgy van vele, mint az orvos, aki a kelevényt nem ráolvasással gyógyítgatja, hanem annak méreganyagát gyökerestől kivágva, mintegy fölhívja a szervezetnek többi egészséges részeit, hogy önmagukból termeljék ki és állítsák elő azt a szövetet, amely a hiányt pótolni van hivatva.

És ezt tőle senki zokon nem veheti. Ne is vegye. Hiszen ő csak azt teszi, amit minden lelkiismeretes embernek a saját benső lelki világában meg kell tennie, amikor a vallásos eszmék és a szociális igazságok tisztázásáról van szó. Amit jónak lát és érez, azt egy hasznos munkában eltöltött életnek gondosan leszűrt tapasztalatai alapján ki is mondja, azzal a megszívlelendő óhajtással, vajha ez a gondolat a maga forradalmi szellemével átalakítaná azokat az egyházi szokásokat és intézményeket is, amelyek a vallásnak csak külső edényei, de nem képezik és nem meríthetik ki annak erkölcsi tartalmát.

Ilyen értelemben hivatkozik az evolutio törvényére, amely az utóbbi 50 év alatt a gondolkodó emberek vallásos felfogását gyökeresen megváltoztatta. Mint szintén arra is, hogy a demokráciában és a szociális fejlődés körében jelentkező és nagy erővel feltörő új eszmék egészen új feladatok elé állították az egyházat.

Lehetetlen továbbá figyelmen kívül hagyni újabb idő-

ben a filozófia és a vallás mélységes kapcsolatát és egymásra való utaltságát a modern gondolkozásban.

Ilyen általánosan elismert irányzat a tudományos észleletek terén — az energia fönnmáradásának elmélete a világmindenségben, ahol minden átalakul, fejlődik, tisztul, nemesedik és soha, sehol semmi el nem vész.

Ezek mind nagyban befolyásolják mai fogalmunkat az anyagi és szellemi világról, amelynek képét ma már más keretek között és más színezettel konstruáljuk meg, mint valaha, mert ma már magunkat is oda számítjuk a nagy teremtettség végtelen láncolatába s bár elismerjük, hogy a fazekas ma is azt tehet a sárral, amit akar, de a teremtő Isten műhelyében mégis öntudatosan engedjük át magunkat a nagy Világszellem alakító művészetének. Bizonyos értelemben mi is teremtők vagyunk. Bizonyos mértékig mi is teremtjük és átalakítjuk saját magunkat. S éppen ezen a jogon lesz belőlünk önálló és felelősségteljes lélek; de azért engedelmes gyermekei maradunk mindvégig a közös mennyei édes Atyának.

Ezt a felfogást az Újtestamentum modern magyarázata csak megerősíti. S ennek alapján készséggel és jóleső érzéssel állapíthatjuk meg, hogy a vallás — ha méltó akar lenni alapítójához és mesteréhez, az Úr Jézus Krisztushoz — a haladás és a fejlődés szolgálatában áll. Ebből önkényt következik, hogy minden hátsó gondolat nélkül megbecsüli az egyéni szabadságot s a maga egybeolvasztó erejével elősegíti a szellemi művelődést és a szociális együttműködést.

Ezen a magaslaton megállva és magunk körül nyugodtan széttéekintve a modern élet fönnséges forgatagába, nyilvánvaló, hogy a vallás nem örök időkre megállapított séma, hanem — mint minden egyéb — folytonos fejlődésnek van alávetve. A művelt ember vallásos gondolkozásmódja — úgyszólván — évszázadról-évszázadra változik. Az összehasonlító vallástudomány is emellett bizonyít, amikor feltárja előttünk azokat az érintkezési pontokat, amelyek az összes vallásrendszerekben egy közös eredetre vezethetők vissza: emberi gondolat, emberi érzés s az emberi akarat nem tagadhatja meg önmagát. Legföljebb az történhetik meg, hogy az egyik vallásban az egyik, a másik vallásban

a másik tényező jut tulsúlyra s ezáltal meg is szabja annak karakterét, de a közös vonásoknak, az alapelveknek domináló erejét meg nem változtathatja, mert azok isteni eredetűek. A vallás nem zárkozhatik el a körülötte nyüzsgő élet eleven árájától. A tudományos ismeretek bővülése, a szabad vizsgálódás és az igazság szenvedélyes szeretete, kivált a XIX. század folyamán, jótékony befolyást gyakorolt a vallásra is. Ennek örvendetes következménye az, hogy a vallásos hit és gyakorlat napjainkban inkább alkalmazkodik a közfelfogáshoz és az egyház viszonya az emberi társadalomhoz egészen más, mint azelőtt. Mintha egészen új vallás lenne a mi mai vallásunk! Nem az egyes tételek változtak meg, hanem új fény derítettett azoknak gyakorlati fontosságára; s most már ez a szellemi átalakulás lassankint átmelegy a mindennapi életbe. Még a tömegeket is megmozgatja a maga dinamikus erejével; mert a kontemplatív elem mellett ott van benne egy századok óta tétlenségre kárhóztatott helyzet-energia, mely csak a lendítő kerékre várt, hogy munkába álljon s a maga munkájával újabb és újabb energiát termeljen.

Az adott helyzetben mindnyájunkat mélyen érdekel, hogy ezek után a kifejtett álláspont mellett mi a dr. Eliot eszméje a jövő vallásáról. És ő e tekintetben nem sokat teketóriázik. Igazi tudományos műgonddal építi föl a maga tételeit s azokat kézenfekvő argumentumokkal támogatja. Azt is megmondja, hogy milyen lesz, azt is megmondja, hogy milyen *nem* lesz — a jövő vallása. S amint illik, először is a negatív oldalt meríti ki; először a romokat takarítja el, hogy azután nyugodt lélekkel szentelhesse magát a pozitív tényezők egybeállításának s ezeken a pilléreken építi föl a „messze jövőendő egyetemes vallását“.

Mi is hűségesen haladunk ezeken a nyomokon, hogy az útmutatót megértve, el ne tévedjünk s az ügynek, amely egy életen át annyira a szívünkhöz nőtt, ez által is szolgálatot tegyünk: a tanítványokat oda vigyük a Mester lábaihoz.

Ez a modern mester nem pap, nem theologus, nem bölcsész, hanem professor, az exact tudományok művelője, speciell — vegyész. Az ő lelkének konyhájáról való ez a „hétszer megtisztított ezüst“, ami bizonyítja, hogy a sza-

bad Amerikában a vallás nemcsak a papok dolga, hanem mindazon világi embereké is, akik a világi papság és a „szent nép“ *decorumát és terhét önkénytelenül veszik magukra* s abban az Úrnak beszéde szerint mindenkor „lélek és élet“ van az ő számukra.

A mi mostani mesterünk, dr. Eliot szerint a jövő vallása *nem* fog külső tekintélyre támaszkodni. Szerinte a modern világ előtt már nincsen abszolút tekintély. Ezt tapasztaljuk mind is minden téren: a politikai kormányzatban, az iskolai nevelésben, az egyházi és családi életben egyaránt. Ez nem azt teszi, hogy immár egyáltalán nem volna szükség vezetőkre. Csak annyit jelent, hogy mi a mi vezetőinket már nem követjük többé vakon, hanem kielégítő és megnyugtató magyarázatot kérünk és várunk mindenre, amivel sorsunkat és boldogságunkat egybekötjük. Spirituális tekintetben fennáll ugyan még a ködös történelmi múltból származó pápai tekintély a római egyházban és fennáll a mi papiros pápánknak, a Bibliának a tekintélye a protestáns egyház körében; de máris mind a kettő sokat veszített ősi erejéből. A szabadság utáni vágy itt is mind nagyobb tért hódít s művelt emberek között ma már szó se lehet arról, hogy továbbra is térdet-fejet hajtsanak a régi bálványoknak.

A jövő vallása *nem* lesz a természeti erők és tünemények megszemélyesítése. Nem keresi az Istent az Olympuson, vagy a Sinai hegy tetején, sem az Oceánok végtelen hullámmezőin. Azért még nem utasítja vissza éppen a természet barátságát és a külvilág szeretetét. De azt, amit maga körül észlel és lát, csak külső ábrázatnak, csak külső köntösnek tartja és a teremtményt soha sem téveszti össze a Teremtővel, akit a saját lelkében figyel, ural és szeretőféltő gonddal magába zár.

A jövő vallása *nem* csinál kultuszt az ősöknek, jóllehet azoknak az érdemeit elismeri, életadó példájokat követni igyekszik a saját lelkének derengő világa mellett, amely a korrektívumok elől a maga kára nélkül el nem zárkozhatik. A jövő vallásában a „választott nép“ fogalma — ismeretlen. A jövő vallása nem fogja a vallásalapítót — legyen az Jézus, Buddha, vagy Zoroaszter, vagy az idők méhéből

ezután kiemelkedő szellemi vezér és tanítómester — az egy igaz élő Istennel összetéveszteni és azonosítani. S ezzel majdnem igazságot szolgáltat a mi első püspökünknek, Dávid Ferencnek, akinek állásfoglalása a keresztény dogmáknak ezen az ütköző pontján hitelt és létjogosultságot ad a mi kicsiny unitárius egyházunknak. Nekünk ugyanis itt, e hazarészben és egyebütt, mint unitáriusoknak nincs és nem lehet szentebb hivatásunk, mint hogy a jövő vallását, annak állandó térfoglalását a szívekben és a lelkekben szóval, tettel és áldozattal előkészíteni igyekezzünk. A jövő vallása erre az egyszerű jézusi alapra helyezkedik, amikor prófétai hangsúlyt ad annak a jól ismert, de kevésbé alkalmazott bibliai mondásnak: „*Eljő az idő és az most vagyon, amikor az igaz imádók imádják az Atyát lélekben és igazságban...*“ Garizim tetőn, vagy Sion hegyén, Bizáncban avagy Rómában nincs kiváltságos üdv, nincs kivételes és kizárólagos isteni Jelenlét, mert „*az Isten lélek és akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják*“.

Ez az emelkedett szempont már akkor is és itt is, a Jákób kútja mellett — a jövő vallása volt; de a sok mindenféle idegen elem, amely a mi Jézusunk egyszerű hitét a századok folyamán emberi találmányokkal és sallangokkal ruházta fel, az eredetinek szabad érvényesülését, a saját önző érdekeit tartva szem előtt, mind ez ideig megakadályozni igyekezett s csak egyes nagy lelkeknek, az úgynevezett Mystikusoknak sikerült helyreállítaniok a status quo antet, a rokon lelkeknek egymással való társalkodását, örök szent testvériségét, az Úr Jézusnak bélyegeit hordozván az ő testükön.

A jövő vallása *nem* az egyéni jólétre és biztonságra, a nyugodt megélhetésre helyezi a fő gondot, nem a maga szempontját tekinti irányadónak, hanem első sorban a mások boldogulását munkálja és a közjót mozdítja elő, akárhányszor a saját érdekeinek a rovására. Nem az én egyéni üdvösségem a fő cél, hanem a fiam, nőm, szomszédom, barátom, a hazám és az egész emberiség üdvössége, amelyből mesterkéltséggel ráfogásokkal és nemtelen eszközökkel valakit kizárni nem szabad és nem lehet. A bűnbánat is csak úgy ér valamit, és úgy van láttatva az emberek között és

érdeme — ha ugyan van — az Isten előtt, hogyha mintegy szent ragály maga után von százakat és ezreket a megtérés evangéliumi világosságában és békességében. Egyébként, mint külső forma, a gyakorlat többet árt, mint használ; mert az egyént az erkölcs parancsainak laza értelmezésére szoktatja s a bűnből, illetve az embernek arra való hajlandóságából külön kultuszt csinál. Milyen más szellemenben járt el az a tanítómester, aki ezeket az arany szavakat véste a pokol kapujára: „Sok bűneid megbocsáttattak, mert igen szerettél!”

A jövő vallása *nem* fog az áldozatok végnélküli skálájában kimerülni. Nem ismerheti el, hogy a bemutatott áldozat már egymagában is — érdem, és mint ilyen, mások számára is helyettes elégtétel gyanánt számítható be az Örökkévaló atyai színe előtt, akinél csak az egyéni szolgálát jelent valamit. És nem az, amit pénzen meg lehet venni, akár szabad tetszés, vagy éppen kiválasztás alapján osztogatni boldog-boldogtalannak. Nekem úgy tetszik, hogy az áldozat eszméje még ma is kísért nemcsak a dogmai tantételekben, hanem a mindennapi gyakorlatban is. Ezek-től a barbár szokásoktól jó volna már végleg megtisztítani a XX. század keresztény világnézetét, mert az Istenre ferde világot vetnek. Nem méltók se az emberhez, sem egy igazságos Isten fogalmához.

A jövő vallása *nem* fogja többé igénybe venni azokat a héber anthropomorph jellemzéseket, amelyek az emberiség gyermekkorában talán a könnyebb felfogáshoz szükségesek voltak; amikre azonban ma már a mai kor műveltségi színvonalán semmi szükség nincsen. Isten ma már nem járhat, mint valamely óriási ember, kutatva a paradicsomkert esti szürkületében a bujkáló emberpár után; vagy ha igen, akkor tudjuk, hogy annak jelenete az ember lelkiismeretében megy végbe; mint ahogy kétségtelenül tudta ezt a szent író maga is, de hiányzott az azt elemző kifejezés (a lélektan) a kortársak primitív gondolatából s ezért kellett neki a tétel magyarázata végett a mese költői nyelvéhez folyamodnia. Ezek s az ehhez hasonlóak mind elavultak s legföljebb jóindulatú mosolyt keltenek a XX. század felvilágosult nemzedéke előtt.

A jövő vallása *nem* lesz borús és keserű, önmagába elvonuló aszkéta sors. Szótárában ismeretlen — az anathéma. Nem a halál gondja és a bűnbánat bántja, hogy csüggeteg tekintetét még az égre se merje emelni, hanem — ellenkezőleg — teljes mértékben óhajt örülni az élet apró, ártatlan örömeinek. Nem a csúnyát és a gonoszt keresi a világban, hanem a szépet és a jót, amelyet a maga számára és mások körében is élvezni óhajt; mert ezek belőle is hasonló érzelmeket váltanak ki s tisztítják, emelik és nemesítik a közszellemet. Az egészséges testi szervezetnek is ezek adják meg az üdítő kedélyt és a szellemi ruganyosságot. S ha mégis találkozik a gonosszal s annak ezer iziglen ide beékelt ivadékaival, jobb természeténél fogva ellentáll a csábításnak s igyekszik azt s annak még emlékezetét is, magából és környezetéből gyökeresen kiírtani.

Azt mondhatná erre valaki, hogy szép — szép; de hát mindez csak negatívum: puszta tagadás. De hiszen előre megmondtam volt, hogy előbb rombolni fogunk, hogy a régi helyére azután pozitív alapon fölépíthessük a jövő vallását, amint azt hitünk szemeivel már eleve elképzeltük és megrajzoltuk.

Most tehát következik az új Credónak egyetlen tan-
tétéle: „*Hiszek egy Istenben...*“ a többi tétel mind csak ezt az egyet magyarázza, ezt az egyet világítja meg a maga időleges gyöngye világosságával. Vagy talán nem is szükséges gyertyát gyújtanunk, hogy szemeinkkel teljes pompájában lássuk a napot, amelybe Izrael népe még bele nem tekinthetett; s mit mi teljes szívvel és nyugodt lélekkel élvezünk és élvezhet is bátran mindenki, aki önkényt lelki vaksággal nem veri meg önmagát.

Dr. Eliot szerint, egészen új istenfogalomra van szükségünk, hogy a jövő vallását biztos alapokra építhessük. Nem vetjük el teljesen a régi fundamentumot. Ami abból még tartós és szilárd, beillesztjük — ha nem is szegeletkő gyanánt — az új épületbe. Szükségünk van a zsidó Jehova határozott egységére. Szükségünk van a kereszténység mennyei „Atyjának“ örök irgalmára és szeretetére. Szükségünk van a fizikusok ős Energiájára. És szükségünk van az élettani tudomány Vitalizmusára. A jövő vallásának tisz-

tult felfogásában mindezek benne foglaltatnak a maguk megillető mértéke szerint. Hogyha ezeket végső elemeire bontjuk, ki fog tűnni, hogy az első — *Igazság*; a második — *Szeretet*; a harmadik — *Erő*; a negyedik pediglen — *Élet*... Ezek pedig mind isteni tulajdonságok. S nekünk ezeket a magasztos elveket be kell olvasztanunk a jövő válásának rendszerébe. Hadd működjenek együtt ezen a fenséges terrenumon, az emberi lelken, szabadon és akadálytalanul; hiszen úgysis tudvalevő, hogy mindezek egy magasabb Egységben egybeforrva boldogítják a teremtet világot és az emberiséget.

A végtelen Szellem befogja és áthatja az egész világegyetemet, csak úgy, mint az emberi lélek is befogja és áthatja a testet és részt vesz, mint egyenrangú tényező, annak minden mozzanatában a csontok és velők oszlásáig. Igaza van tehát Pál apostolnak, amikor Istenről szólva ezt mondja: „*Őbenne vagyunk, élünk és mozgunk.*“ Más helyt is hasonló értelemben nyilatkozik: „*Az Isten mindenekben — minden!*“

Az új vallás tehát — ha ugyan nem inkább ősrégi és egyetemes — teljesen és tökéletesen *monotheistának* mondható: egyistenhívő — unitárius.

Ez az Isten nincsen távol egyikünkől sem. Ott van, ott él, hat és teremt minden egyes alkotásában. Körülöttünk és bennünk, alattunk és fölöttünk semmi sincsen Isten nélkül. Erkölcsi tekintetben Ő a végnélküli tökéletesség, amelyet lelkünkben ideálisan megrajzolunk. Mindenki a maga Istenét. S minél humánusabb érzésű és gondolkodású valamely nemzedék, vallása is annál tisztább és életteljesebb leend.

Az új vallás tehát, első sorban is, méltóbb képet fog nyújtani nekünk a mindenható Istenről. Olyan képet, amely teljes mértékben megfelel a XX. század emelkedett felfogásának az emberről és a természetvilágról, amit már főnőbb is érintettünk. S nem zárja ki végképpen a többi érdemes, szent hagyományokat se, amelyek egy tiszteletre méltó múltból maradtak reánk.

Az *Unitas* elve különben más téren is érvényesül. Ott van például: a tudomány. A tudományos felfogás is az

Egység felé hajlik. Abból indul ki és abból építi ki a maga rendszereit. A mindenütt jelenvaló örök Energia, amely mindent éltet, nem hódolhat be annak a dualisztikus felfogásnak, amely a Szellem és az Anyag, a Jó és a Rosz, a Sátán és a Krisztus, az emberi gonoszság és az isteni igazságosság között osztja meg a birodalmat. Isten immánens volta kizárja azt, hogy Ő az ő teremtett világából visszavonuljon s a továbbiakat — mintegy kényelmes páholyban ülve — a puszta természeti törvényekre bízza. A világmindenségben, a tudomány fáklyafénye mellett, másodrendű okokkal operálni nem lehet. Aut Caesar, aut nihil... A mi sorsunk se lehet — utóvégre — itt a földön valami bújdosó menekültnek a sorsa. Mi mindenütt — otthon vagyunk: mi mindenhová — haza megyünk... És valljuk meg az igazat, hogy mindezekből kiindulva, az Úristen se lehet éppen idegen a maga világában.

Az új vallás elveti az ember elesett voltának korlátolt tanát, amely megfosztja őt szabad akaratától; amit úgyis önkényt alávetni kész a magasabb isteni akaratnak. Isten ellen való vétek, hogy olyasmit tanítson, mintha az ember javíthatatlanul gonosz volna és hogy már természettől rabja, és pedig föltétlen rabja az alacsony szenvedélyeknek. Akik ezt tanítják, mentséget faragnak a hivatásos gonosztevők számára, akiknek tetteiknek elbirálásánál némelykor még ez is, t. i. a terheltség — enyhítő körülmény. Az új vallás hívei határozottan visszautasítják ezt a páriáknak való felfogást. Visszautasítják már csak azért is, mert semmiképpen se egyeztethető össze a művelt ember tisztult istenfogalmával. Csak a homályt örökítené meg közöttünk az ilyen vak istenitélet; pedig mi már Jézus óta „világosság fiai” volnánk és az apostoltól is azt tanultuk, hogy „a mi Istenünk világosság és hogy Őbenne semmi sötétség nincsen”.

Fokozatosan... lassan... de bizonyosan és visszavonhatatlanul — így ébred az Isten öntudatra mibennünk. Kijelenti magát a mi örvendező és reménykedő emberi kebelünkben. És kijelenti magát az egyes fajok lelki világában. Kijelenti végül az emberi nemzetség egyes kiváló képviselőiben — egyetemlegesen. Ezzel nyomja reánk ki-

törölhetetlenül a maga szellemének, az örökkévaló léleknek a bélyegét, amelyet közönségesen egyéniségnek nevezünk. És az egyéniség nem holmi titokzatos valami. Megnyilatkozását, annak különböző módjait figyelemmel kísérhetjük a mindennapi életben, amikor egyes válságos pillanatokban a kiváló egyéniség az, aki lecsendesíti a háborgó tengert s aki maga is kielégül, miközben a sokaságot megvendégeli. Katasztrófák idején az ilyen rettenthetlen lelkű, bátor emberek tartják fenn a rendet és mentik, ami még menthető. Ez az egyéniség elsősorban a lélekből táplálkozik, onnan meríti kifogyhatatlan erejét. S ennek a léleknek is forrása és élő kútfeje végeredményében az az Isten, aki a világegyetemben és az emberiségben szakadatlanul munkálkodik és az *óból* is *újat* hoz elő.

Az új vallásnak is meg lesznek a maga Szentjei; ha nem is kanonizált szentek, de mint örök időkre szóló szellemi vezérek, tanítómesterek és felfedezők s a szabadság, tisztaság és igazságosság apostolai és mártirjai. Az új vallás a maga igazi értéke szerint megbecsül és tiszteletben tart minden olyan nemes emberi tulajdonságot, amely — ha emberi korlátok között is — hasonló azokhoz a tulajdonságokhoz, amiket magában az Istenben dicsőítünk és magasztalunk.

Egyszerű, természetes hitvallás ez: nem bonyolult metafizika, nem bűvös-bájos szertartás és nem megcsontosodott dogmák gyűjteménye, amelyek nagyon is emberi eredetűek s a kényszer útján, amellyel azt az emberek lelkiismeretére ráerőszakolják, még nem válik megdönthetetlen igazsággá.

Az új vallás egészen betölti és elfoglalja az ő Híveinek lelki világát. Nem lesz külön dolog az — élet, és külön dolog: a vallás. A kettőnek a határai és tényezői egybeolvadnak, boldogítva mindazokat, akik a saját lelkükből hozzák felszínre az új hitnek folyton gyarapodó, örökkévaló életünk gazdagítására szánt kincseit. Az új regime-ben a „jóakarát az emberekhez“ nem lesz pusztán jelszó, hanem mindennapi munkaprogramm a boldog és megelégedett, hasznos munkában gyümölcsöző, Istenben lakozó és Óbenne szállást vevő lelkek számára.

Az új vallás: természeti vallás. Nem épít a csodákra és a bűvészetekre. A természet törvényeit tiszteletben tartja. Semmi, ezekkel ellenkező előtt — be nem hódol.

Szertartása, ritusa — ha lesz is — csak lélektani célokat szolgál. Inkább környezet, mint tartalom, amely magát az Istenséget akarná kimeríteni és a saját átalakító bűvkörébe vonni.

Az új vallás papjai: felvilágosodott férfiak és nők, akiknél a vallásos elmélyülés második természetté vált. Akiknek olyan könnyen jön az egész, mint a lélekzétvétel. Férfiak és nők, akik szívesen beszélnek a szent dolgokról. Kiválóan képzett egyének, akik az emberi lét szociális vonatkozásait eleven élettél töltik ki. Ilyenekre mindig szükségünk volt és szükségünk is lesz; de természetesen, a régi, elavult felfogás reklámja nélkül.

Az új vallás hívei is szembe találják magukat ebben a földi életben a halál, a fájdalom és a Rosz problémájával. Ezeket eliminálni nem lehet. És fölösleges is; mert hiszen minden attól függ, hogy milyen szemmel mérjük végig ezeket a múltó jelenségeket. A halálból — új élet fakad. A fájdalom nemesítő hatását mindannyian ismerjük. A Rosz pedig azért van itt, hogy fölvegyük vele a harcot minden oldalon teljes vértézettel s diadalra segítsük a Jót, a Szépet és az Igazat, mint hitünknek és életünknek igazi szentháromságát.

Az új vallás körében nincsen dogma. Nincsen tételes pontokba foglalt konfessió. Nincsen kivételes szentkönyv. Nincs hierarchikus szervezet; egyéb, mint a krisztusi jóság és szelídség lovagi gárdája, amely meghal, de magát meg nem adja. Munkamezeje széles e világ. Végtelenül egyszerű; és éppen ezért maradandó és tartós. Hiszen jól tudjuk, hogy mint *láthatatlan egyház*, eddig is ez kapcsolta egybe a jók és igazak testvéri nagy birodalmát, amely mindig együtt küzdött és munkálkodott a világ üdvéért és boldogságáért.

Nyugodt lélekkel állapíthatjuk meg dr. Eliottal, hogy ezek igazán megértették azt az isteni kijelentést, amely Jézus Krisztus egyszerű evangéliumában a titkok-titkát tárja föl mindannyiunk számára. Mert ez az igaz vallás: *a jövő vallása.*

Eötvös iskolája.

(Emlékbeszéd az „Eötvös Alap“ díszülésén.)

A magyar tanítóság kegyeletes családi ünnepén szívesen részt veszek, mert én is tanítónak a fia vagyok. Át vagyok hatva attól a gondolattól, hogy nagyjainkat haló poraikban is meg kell becsülnünk. Azt is átérzem, hogy nemzetünknek mostani alázott sorsában kettőzött éberséggel kell őrt állanunk ama szellemi javak fölött, amelyek egy nem dicstelen múltból reánk maradtak s a lelki sötétségben, amely mint egy testetlen hideg árnyék minden oldalról reánk nehezedik, a költővel szólva: *a régi fénynél kell gyújtanunk új szövétneket.*

Engedve a benső hívásnak, tegyük ezt mi is a máj szent napon, amelyen évről-évre igaz megértéssel áldoz a magyar tanítóság és a magyar társadalom Eötvös József báró halhatatlan emlékének. Lélekben zarándokoljunk az ercsi-i partra, ahol a fejedelmi Duna tovasiető habjai mentén egy drága hant domborul. Halkan lépkedjünk, hogy ne zavarjuk a síri álmát a benne pihenő Mesternek. Azután kezeinket összekulcsolva — imádkozzunk és tegyünk szent fogadást, hogy eszméit, amikért élt és munkálkodott s az idők során részben meg is valósított, teljes győzelemre juttatjuk. Ez legyen a *dal*, amely örök harmoniába ringatja lelkeinket. És ez a *könny*, amellyel az ő nagy szívének szeretetét kiérdemelni igyekezünk... Oh, ha varázserőm volna, mint hajdanta Orpheusnak, akinek lantja pengetésére városok emelkedtek ki a földből, én is fölépíteném az ünneplő gyülekezet előtt Eötvös iskoláját eszményi fönségben, tündöklő magasságban! De mint egyszerű napszámos, csak egyes téglákat és homokszemeket hordhatok az eljövendő nagy épülethez, amely örök időkre hirdetni fogja az ő dicsőségét.

Eötvös iskolája: a lelki élet műhelye, ahol a gondolat szabadsága, az emberies érzés melege és az akarat szentsége

egymással nemes versenyre kelve, szolgálják az emberi művelődés egyetemes céljait. Ennek légkörében járva-keelve, úgy érezzük, mintha a nagy természet kebelén volnánk, amelynek pusztá látása is az örök Alkotóra emlékeztet... Oh, mily kiváló alkalom az elmélyedésre, az önmagunkba szállásra! — Testi szemeinkkel gyönyörködünk a természet ezer szépségében; a váltakozó évszakok jelenségei és tüneményei magukkal ragadnak, tekintve, hogy mindeniknek megvan a maga külön bája és rendeltetése; és a kölcsönhatás, amely az egyiket a másikkal egybeköti, éppen olyan természetes a maga törvényszerűségében, mint a bimbó és rügyfakadás után a teljes pompájában nyíló virág és a zamattól duzzadó érett gyümölcs, amely a magot, egy eljövendő tavasz áldott ígéretét zárja magába. És ez évről-évre így megyen: soha meg nem szűnő, örök változatban. Nemde, mindezek a külső jelek egy bizonyos rendszert árulnak el, egy Gondviselőre mutatnak, akinek a tudta és akarata nélkül egy levél is az ő fájáról le nem eshetik? — És ha most behunyjuk testi szemeinket, — a tünemények világán túl hatolva — lelki szemeink előtt megnyílik egy rejtett világ, amelyben van tulajdonképpen a mi igazi életünk; ahol az évszakok változásai csak az emberi élet különböző szakaszait példázzák s ezekben rendről-rendre az emberi lélek soha meg nem szűnő ösztönös vágyait és tudatos törekvéseit. Amikor már ebben is gyönyörködni tudunk: belátjuk, hogy a *Gyermek* „jövő századok reményeit hordja szívében...” az *Ifjú* „nem hisz oly gondolatban, melynek szíve ellent mond...” a *Férfi* „kitűrése a látszólag legreménytelenebb pályán is magasra vezet...” míg az *Agg* „másképp, mint fölemelt szívvel és fővel járni nem képes...” s ezek mind ugyanazon forrásból táplálkoznak, ugyanazon felsőbb akarathoz engedelmeskednek, amely az ők külön-külön életmegnyilvánulásukat, hogy úgy mondjam: jellemképüket harmonikus egészbe olvasztja egybe.

És hogy ez nem pusztán a képzelet játéka, arról tanúságot tehetnek mindazok, akik a lelki élet kérdéseivel behatóan foglalkoznak s annak eredményeit kivált a nevelés körében hasznosítani igyekeznek. Ilyen szempontból fogja fel a dolgot az, aki a gyermekben már az ifjút látja, az

ifjában a meglett embert, a tetterős férfiuban a tiszteletre-méltó aggastyánt... és mindezekben a halhatatlan lelket, amelynek gondozása reánk bízott. Ehhez képest mindjárt más a bánásmód is, amelyben őket részesítjük, megértőbb és szelídebb, mióta tudjuk, hogy örökkévaló értékek hordozóival van dolgunk. Szóval, Eötvös iskolájába járva, — „gondolatainkat úgy fejezzük ki, hogy azok érzeményeinkre hassanak s érzeményeinket úgy, hogy azok gondolatokat ébresszenek“. Amit Gyulai Pál emlékbeszédében így fejez ki: „Eötvös fejével érez — szívével gondolkodik“. Ez a magyarázata annak is, hogy Eötvös érzelmeiben sohasem ingadozik és az egyes eszmékhez sohasem vesztette el a bizalmát. Ő maga mondja: „Egész életem ez eszmék létesítésének volt szentelve s mint magamat, úgy minden tehetségemet csak ez eszmék eszközének tekintettem.“

A gondolat magasan szárnyal; az érzés behatol a létnek titkos gyökeréig... és e kettős tevékenységnek eredője — a minden jóra, szépre és nemesre koncentrált akarat. Ész és szív, lélek és kedély: állandóan ébren tartva és foglalkoztatva, az élet fáján kifejtik, a mi gyönyörűségünkre, az Istenbe és az emberiség jobb jövőjébe vetett hitnek virágait és a maga idejében megérlelik a tudásnak boldogító édes gyümölcseit.

Eötvös iskolájában a hit és tudás: ikertestvérek. Egy-mást kölcsönösen támogatva, segítő kezet nyújtanak nekünk, hogy a jelenvaló világ szövevényei és viszontagságai között kellően egyensúlyozott lélekkel el tudjunk igazodni s az élet komoly kérdései iránt való érdeklődésünket mindvégig megőrizzük. Valóban, egyikünkre nézve sem közömbös, nem — kivált azokra nézve, akik a jövő generáció előkészítésével és útrabocsátásával foglalkoznak, hogy mit tudnak átadni nekik és közölni velük, nem a könyveknek holt betűiből, hanem abból az elevenítő lélekből, amely a kísértés, a veszély idején is kipróbált tanácsadó, a legjobb barát marad. Az apostol szerint: „a betű megöl; lélek az, ami meg-elevenít“. Ha boldogulni és boldogítani akarunk, és azt akarjuk, hogy az általunk ébresztett hit, az általunk közölt tudás mélyebb nyomokat hagyjon a gyermeki lélekben, akkor oda kell adnunk saját magunkat is, amint azt Eötvös,

a tanítóság atyamestere, tevé egy érdemekben gazdag, hosszú életen keresztül. Bár nincs közöttünk testileg, itt van közöttünk szelleme, itt vannak a művei, itt az intézmények, amelyek öntudatlan is az ő céljait szolgálják s a legkülönbözőbb táborban állókat ez a szellem „*magával ragadja, mint a genius ereje*“ és egyesíti őket az eszményiség, a hazafiság és az emberiség szolgálatában.

Oly korban születni és nevelkedni, midőn az eszmék forrongásban vannak s egy új berendezkedés alapjait kell lerakniok a társadalom munkásainak, nemcsak szerencse és kiváltság, hanem egyúttal nagy erkölcsi kötelezettség is. És Eötvös ilyen kornak volt a gyermeke. A múlt század 30-as, 40-es éveiben át kellett élnie mindazokat az izgalmakat, amelyek egy ilyen gyökeres átalakulással együtt járnak. S amikor arról volt szó, hogy a fogházak lakóinak sanyarú sorsán enyhítsenek s a nemesi kiváltságot és előjogokat megszüntetve, a jobbágyot is emberszámba vegyék, jóvátegyenek egy kétezeréves igazságtalanságot s a császári abszolútizmus helyébe oda állítsák a népképviselőten alapuló kormányrendszert stb., stb., ezek, a kor kívánalmái által sürgetett reformok, mind lelkes munkásra és hitvallóra találtak őbenne. Egész fiatalon, több lelkes társaival együtt, hol támogatva a közvéleménytől, hol annak ellenére is, belévetette magát az események forгатagába s bár — mint Gyulai mondja — „*inkább a gondolat embere, mint a tetté*“, ír, szónokol, izgat, vitatkozik s arisztokrata létére olyan demokratikus hajlamokat árul el, amelyek csak annál érdekesebbé teszik az ő közreműködését. Mint az „elnyomott néposztályok szószólója“, nem olcsó népszerűsége vágyott; mert semmi sem állott tőle távolabb, mint az emberi hiúság legyezgetése s jól tudta, hogy a népszerűség — amily hamar jó, éppen olyan hamar megváltozik. A Hozsánna után rendszerint a „*feszítsd meg*“ következik.

Mint a vallásszabadság védelmezőjének, sokat köszönhet kicsiny egyházam, a történelmi unitárius egyház, amelynek törvényesítése az *Erdélyi Unió* folytán, a magyarországi részekben is, éppen az ő minisztersége alatt ment végbe Pozsonyban az 1848-iki XX. t. c. 1. pontja alapján. És hogy itt mit érzek a lelkem legmélyén, azt, aki engemet csak

egyszer is futólag látott, bizonyára tudni fogja; mert én is úgy vagyok vele, mint azt Eötvös a Körösi Csoma Sándor fölött tartott örökszép emlékbeszédében kifejezésre juttatta: „szíveinkben Erdély s Magyarország között nincsen határvonal“.

Az igazság keresésében fáradhatatlan, az eszmék kultuszában megalkuvást nem tűrő lélek, finomult ízléssel párosulva, — önérzetéből jottányit sem engedve, szívében a jószág és a szeretet egybeforrva: íme, ilyen volt Eötvös az eszményiség szolgálatában. „Ő a modern magyar társadalomnak eszményi kifejezője, aki a kor kérdéseit magasabb szempontból fogta fel“ (Gyulai). Ezért, bár sokszor ébren álmodik, mégse téved az utópiák útvesztőjébe, hanem nyílegyenesen halad kitűzött célja felé s ha olykor lassabb tempóban kell is haladnia, hogy a többiek utólérjék, ez nem megállást jelent az ő törekvéseiben, csak pihenőt, amely alatt újabb erőt gyűjt a végleges diadalra. Olyan találóan mondja, mintegy a saját sorsára gondolva: „Minden babér elhervad s minden emlék romba dől, de kinek neve egy eszmével él, a fölött az időnek nincsen hatalma“. Ebben áll az ő halhatatlansága.

Mint költő is, magáévá tette korának uralkodó vezéreszméit s ennek lelkesülten ad kifejezést a következő szép kis versben:

*„Miként az Aeol-hárfa viharokban
Feljajdul a magas tetők felett:
Úgy zeng a dalnok bús dalt bús napokban,
Ki várna tőle nyájas éneket?*

*Ilyen legyen dalom; egy villám fénye,
Egy könny, kimondva ezrek kínjait:
Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait.“ (1846)*

Küzdése és vívódása, reménykedése és önmegtagadása mind a köznek hozott áldozat az eszményiség oltárán. De ő ezt szívesen teszi, mert jól tudja és mélyen átérzi, hogy „az emberi szív soha közelebb nem áll Istenhez, mint amikor áldozik“.

Eötvös iskolája tehát eszményiségre tanít. És aki még mindig hozzá jár iskolába, az a mai életsors kedvetlen viszonyai mellett is boldognak mondhatja magát; mert tanulhat tőle az eszményiség mellett *hazafiságot is*: szeretni ezt a szülőtte földet jó és balsorsban egyaránt, nevelni annak népét apostoli buzgósággal s előmozdítani a közjólétet, a régi dicsőség halovány fénye mellett megalapozni a biztos jövőt a nemzet számára és kiküzdeni az őt megillető helyet a népek és nemzetek nagy családjában. Mind oly dolgok, amelyek a szó nemesebb értelmében vett hazafiságtól elválatlanok; mert a hazáért nemcsak lelkesedni, hanem cselekedni is kell. A lelkesedés — szalmaláng, amely hirtelen ellobban, a hazafias munka és törődés pedig oltári eleven szén, amely ékesszólóvá teszi a próféta ajakát s megtisztítja őt magát és a népet is, amelynek a vezetésére elhívatott, minden bűneitől. Eötvös hazafisága ilyen oltári eleven szén, amely még ma is izzik és hevít mindnyájunkat, hogy mellette ne csak melegedni igyekezzünk, hanem annak emésztő lángját átültessük nemzedékről-nemzedékre a mi szerencsétlen magyar népünknek jobb sorsra érdemes lelkiületébe.

Eötvös jól ismeri történelmünket, a nemzeti múltnak dicsőséges és gyászos lapjait. A dicsőségtől nem lesz mámoros: a gyász és bukás nem csüggeszti el. „*A romok között balzsamot csepegtetett a nemzet sebeire s a jövőbe vetett hitet ápolta*“ (— Gyulai —), amire ő — úgy hisszük — gondviselésszerűen el volt jegyezve, hogy meg ne szűnjék közöttünk a mennyei látások tudománya. Ezt is annak a lángoló hazafiságnak köszönhetjük, „mely mint nehéz felhők között a tiszta napsugár, egész történetünkön átragyog s annak legsötétebb részeit fénykoszorúval fogja körül...“ A szabadságharc küzdelmeitől ugyan félrevonul, mert nem neki való annak puszkaporos levegője; de visszavonultságában is aggódó szeretettel csüng hazája sorsán s ezt — aranypókhálót szöve — olyan művekkel ajándékozta meg, melyek a magyar géniusznak a külföldön is tiszteletet parancsolnak...

Elmélyed és gondosan behatol a *nemzetiség* fel-feltörekvő s mindeneket domináló bonyolult szálaiba s azokat mindnyájunk okulására fölfejteti igyekszik. A jövőbe látó lélekkel mutatja ki, hogy a *nemzetiséget leginkább a köz-*

műveltség biztosítja, az a bizonyos kultúrfölény, amelyet manapság úton-útfélen annyit emlegetnek, de amivel sivár közéletünk mennyire kiáltó ellentétben áll, — keserűen be kell vallanunk. — E jövőbelátó lélek sugallatára szerkesztette azt a nemzetiségi törvényt, amelynek betűszerinti betöltésével hazánk, mint polyglott állam, talán a benne élő nemzetiségek által is óhajtott svájci szövetséges államalakulat formáját öltötte volna magára; de a világháború s az ezt követő kísérleti forradalmak bomlasztó hatása alatt se jutott volna idáig, ahol most vagyunk... Éktelen romok között, — amelyeknek eltakarításához s a rombadőlt épület újjáépítéséhez, ki tudja? mennyi időre s mily önzetlen és kitartó munkára lesz szükség... De, ha mint magyar hazafiak, akik még özvegyi fátyolában is kimondhatatlanul szeretjük ezt a szétdarabolt szent magyar hazát, s hívek óhajtunk maradni Eötvös iskolájához, akkor a romok fölött is új életet várunk s vele együtt gyermeteg bizalommal ismételjük: „Minden nap, melyen e hazában valami, legyen az nagy vagy csekély, romjaiból föltámad, örömnapp az egész nemzetre nézve“. Csakhogy ezt a föltámadást ne várja senki csodától, sem valamelyes „deus ex machina“-féle váratlan és véletlen beavatkozástól. Még senki sem aratott ottan, ahol előbb ne vetettek légyen. Még senki sem szedett gyümölcsöt olyan fáról, amelynek nem volt virágköntöse... Ha tehát aratni akarunk, előbb szántsuk fel a földet, vessünk beléje tiszta búzát, magyar búzát, amelynek az egész világon jó híre van, s amelynek acélos szeme a maga idejében mindig ott ringatózik az aranykalással ékes rónaságon. Csak jól vigyázzunk, hogy nehogy megint szelet vessünk; mert akkor bizonyára vihart aratunk s a történelem ítélőszéke még ezt az alaktalan vázat is irgalmatlanul elsöpri a földnek színéről, amely magyar hazánkból még megmaradt.

Aki ezt így látja, föl is emeli intő szavát. Nemcsak a tisztes gyülekezethez beszél, hanem a nemzet nagyjaihoz és a kunyhók népéhez egyaránt. De hogy szavaimnak nagyobb nyomatéka legyen, újból csak őt, a Mestert idézem: „Századunk hősei nem tornákon, hanem műhelyekben, hol csatáink fegyverei készülnek, edzik meg kardjaikat a küzdelemhez, s nemzetünk jövője attól függ, hogy korunk ezen

igényeit belátva, ugyanazon eréllyel fogjon azoknak teljesítéséhez, melyet történetünk minden fázisában tanusított. Nekünk közös irányban haladnunk, nekünk dolgoznunk kell, homlokunk izzadságában oly munkát végezve, melyet elődeink talán szolgainak tartottak...“ De nem folytatom tovább. Ebből is kiviláglik Eötvös igaz magyar hazafisága, mely tündöklő példa gyanánt lebeg a jelen s jövő ivadék előtt. Ezt a példát kövesse a magyar iskola az ABC-n kezdve föl a tudósok tiszteletreméltó Tanácsáig.

„Szép csillag a honszeretet“ — mondja Petőfi. Dicsősegesen ragyog Eötvös életében, Eötvös munkájában. Ennek a csillagnak dicsőségéből mitse von le az, hogy Eötvös buzgó magyarsága mellett az európai eszmék kultuszának is hódolt; s hazája sorsán kívül melegen érdeklődött az egész emberiség iránt is. S bár érezte és ki is mondta, hogy „aki saját nemzete iránt teljesíti kötelességeit, az leróta tartozását az egész emberiség irányában“, azért tovább *küzdött, mint férfiuhoz illik, a saját lobogója alatt, de az emberiség közös ügyeiért*... Az európai eszmekör neki életszükséglete. Innen meríti a tételt: „Családunkat inkább kell szeretnünk, mint mimagunkat; hazánkat inkább, mint családunkat; s az emberiséget inkább, mint hazánkat.“ Ámde ezeket az eszméket s ezeknek élén az *egyenlőséget* és a *szabadságot* a XIX. század uralkodó eszméiben nem veszi át egyszerűen, mint valami kölcsönként holmit, hanem lelkének izzó kohójában átolvasztja s a magyar hazafiság formájába önti. A Paradicsomot óhajtja vissza varázsolni, tehát műveli *azt a darab földet, amely neki jutott s azt dolgoz kézzel, megfeszített munkával kertté alakítja át*. De nem titkolhatja el azt az ideális vágyat, azt a szent reményt, hogy „bizonyosan eljön az idő, midőn a föld népei egy nagy egésszé egyesülnek“. Ez lesz azután az igazi csillagos lobogó, mely most tudvalevőleg csak az Amerikai Egyesült Államok jelvénye. Hiszen az az óhajtása, hogy „*Európa államai egy nagy egésznek tekintve, békés úton, kongresszusok által végezzék el dolgaikat s egyesült erővel álljanak ellene minden megtámadásnak*“, — máris részben megvalósult a Genfben székelő „Népek Ligájában“, amely — szeretjük hinni — szintén az emberiség, a béke és a haladás ügyét szolgálja.

Az „Európai Egyesült Államok“ eszméje nem is olyan utópia, mint ahogy gondoljuk; bár azt valamely közös hivatalos nyelv nélkül elképzelni nehezen tudom ebben a végtelen bábeli zűrzavarban. Hogyha a közelebbi vagy távolabbi jövőben megvalósul az, ami ma még ábránd, akkor abban az emberiség javát és üdvét célzó munkában megtetszik Eötvös érdeme is, aki látnoki lelkével az „egy akol és egy pásztor“ eszméjét is magáévá tette.

Nagy vonásokban ilyen volt ő. És ilyen az ő iskolája. Aki az ő erdei iskolájába akar járni, ahol a gondolat szabadsága, az emberies érzés melege és az akarat szentsége — egymással nemes versenyre kelve — szolgálják az emberi művelődés egyetemes céljait, — az mondja el velem együtt az ő imádságát: „Nekem, oh mindenható! adj rögzös ösvényt, de jó kilátással, mely *mindíg fölfelé* vezet s melyen azon meggyőződéssel haladhatok, hogy eltévedni nem fogok...“

Ez legyen a mi mindennapi imádságunk! — Ez legyen a mi mindennapi kenyerünk!